

نقش علم و ابزار در باستان‌شناسی

باستان‌شناسی از زمانی آغاز می‌شود که نخستین ابزارهایی که حدود 3/3 میلیون سال پیش در شرق آفریقا ساخته شده بودند، پیدا شد و مطالعه آنها تا به امروز ادامه پیدا کرده است...

جام جم آنلاین: باستان‌شناسی از زمانی آغاز می‌شود که نخستین ابزارهایی که حدود 3/3 میلیون سال پیش در شرق آفریقا ساخته شده بودند، پیدا شد و مطالعه آنها تا به امروز ادامه پیدا کرده است، اما این‌که در حقیقت باستان‌شناسی از کی و کجا شروع شده داستان دیگری دارد. می‌دانیم که بیشتر مردم به گذشته خود علاقه‌مندند و به نظر می‌رسد انسان همیشه در مورد آثار باقیمانده از گذشتگان خود کنجکاو بوده است.

ما هرگز نخواهیم دانست که این علاقه و کنجکاوی از چه زمانی آغاز شده، اما نشانه‌های بسیاری از آن در برخی فرهنگ‌های قدیمی وجود دارد و دیده شده که اشیای قدیمی را جمع‌آوری یا حتی ستایش و پرستش می‌کرده‌اند. مثلاً در قبر یک شاهزاده خانم سده پنجم تراکیه در بالکان کلکسیونی از تیرهای سنگی دوران سنگ پیدا شده است. در آمریکای شمالی در محوطه‌های ایروکی سده‌های پانزدهم و شانزدهم میلادی ابزار و اشیای سنگی یافت می‌شوند که هزاران سال پیش‌تر ساخته شده‌اند یا این‌که گفته می‌شود ملکه‌های اینکا در آمریکای جنوبی سفال‌های قابل توجه متعلق به فرهنگ موکه که متعلق به سده‌های کهن‌تری بوده‌اند را جمع‌آوری می‌کردند.

شاید یکی از قدیمی‌ترین باستان‌شناسان جهان نبونیدوس پادشاه بابل بوده که در سده ششم پیش از میلاد کف معبدی را حفاری کرده تا به پایه‌های سنگی آن که متعلق به هزاران سال پیش‌تر از او بوده دست یابد. و طبعاً آن باستان‌شناسان مانند باستان‌شناسان امروزی نبوده‌اند. در یونان باستان و در خلال نخستین سده‌های پس از میلاد، این اصطلاح مخصوص گروهی از هنر پیشگان بوده که افسانه‌های قدیمی را با لال‌بازی برای مردم نقل می‌کردند. اصطلاح باستان‌شناسی چنانکه امروزه شناخته شده است توسط یک پژوهشگر اشیای عتیقه سده هفدهم به نام ژاک سپان مصطلح شده است. او همچنین استفاده از اصطلاح باستان‌نگاری را نیز پیشنهاد کرد که این اصطلاح دومی توفیق و اقبالی پیدا نکرد.

در قرون وسطی و در اروپا ظرف‌های سفالی گوناگونی و به صورت بسیار اسرارآمیزی از میان زمین‌های آتشفشانی یا از طریق تخریب و سوراخ کردن زیر زمین توسط جانوران، پیدا شده‌اند. همزمان با پیدا شدن این ظروف، مقداری ابزار، اشیاء، سنگ‌ها، ابزار صاف شده و تبرهای سنگی نیز توسط کشاورزان اولیه پیدا شده است. این تیغه‌های سنگ چخماقی و تبرهای سنگی صاف دائماً از زیر زمین‌های شخم شده توسط کشاورزان بیرون می‌آمده است. طبق نظریات عامیانه این ابزارها گلوله‌های جن و پری بوده یا در اثر صاعقه شکل گرفته بوده‌اند. در اروپا بسیاری از این اشیاء به داخل مجموعه‌های کنجکاو، که اشیاء طبیعی یا دست‌ساز را در کنار سایر اشیای عتیقه و قدیمی جمع می‌کردند، راه یافتند و کم‌کم در میان افراد روشنفکرتر این نظریه شکل گرفت که این اشیای صاعقه‌ای و خمره‌های جادویی در حقیقت بقایای ابزارهایی هستند که توسط انسان در روزگارانی دور ساخته شده‌اند. همزمان با این موضوع، کشف مجسمه‌های یونانی و رومی موجب انگیزه‌ای شد تا هنرمندان آن زمان به مطالعه آن شکل‌های کلاسیک بپردازند و به این ترتیب خاندان‌های ثروتمند آغاز به جمع‌آوری این آثار کلاسیک قدیمی کردند. در همین زمان و حتی قبل از آن بنا بر نوشته مورخان و جغرافی‌دانان دوران اسلامی و از جمله مسعودی در سال 332 قمری درباره گنج‌یابی در مصر نوشته است که مردمی در پی جست و جوی دفینه‌ها آثار مصریان باستان را حفاری کرده و حتی برادر عبدالملک مروان خلیفه و حاکم مصر به حفاری در آثار باستانی آنجا می‌پرداخته‌اند و حتی داستان‌های عجیب و غریبی نیز درباره این آثار نقل می‌کرده‌اند. این گفته‌ها و بویژه مسائلی درباره چگونگی حفاری آن محوطه‌ها توسط ناصر خسرو در سفر به مصر و همچنین ابودلف نیز تکرار شده است و ابو دلف حتی کار حفاری در ارجان خوزستان را با کار حفاری در مصر نیز مقایسه می‌کند.

باستان‌شناسی روشمند

در سده شانزدهم میلادی برخی از پژوهشگران اروپایی شمالی گروه‌های کاملی از عتیقه‌شناسان در برلین، اسکاندیناوی و جاهای دیگر آغاز به بازدید از بناهای قدیمی نمودند. این فعالیت‌ها طی سده‌های هفدهم و هجدهم گسترش یافت و به شکل روشمندی ادامه یافت و به همراه آن، کاوش‌های بسیاری نیز صورت گرفت. بیشتر این کاوش‌ها برای پیدا کردن اشیای روی زمین بود. اما هنگامی که پیشگامان این کار با دقت بیشتری به این کار نگاه می‌کردند متوجه ارتباطات موجود بین این اشیاء و لایه‌های مختلف زمین شده و فهمیدند که در مجموع، اشیایی که در لایه‌های بالاتر هستند از اشیایی که در لایه‌های پایین‌تر پیدا می‌شوند جدیدترند. در اواخر همین سده نخستین عتیقه‌شناس بزرگ انگلیسی، ویلیام کامدن مطالعه عتیقه‌ها و اشیای باستانی را به صورت نگاه کنجکاوانه به گذشته یا به سخن دیگر تمایل و آرزوی آگاهی از وقایع زمان گذشته تعریف کرد. در حقیقت تنها از اوایل یا نیمه‌های سده نوزدهم بود که باستان‌شناسی از عتیقه‌شناسی جدا شد، یعنی زمانی که کارهای روشمند و علمی درباره آنچه از گذشته باقی مانده بوده آغاز شد. در این دوره بود که از طریق پیدا شدن ابزارهای سنگی در اروپای غربی و همچنین بقایای جانوران منقرض شده، قدمت بسیار زیاد

نکته: تنها چند دهه است که باستان‌شناسی در ایران شکل بررسی‌های علمی به خود گرفته است و متأسفانه جز یکی دو مورد بسیار استثنائی، بقیه تجربیات نه تنها با شکست کامل روبه‌رو شده‌اند، بلکه در برخی موارد به انهدام کارهای پیشینیان منجر شده‌اند. در پایان سده نوزدهم، باستان‌شناسی حقیقی با کارهای عظیم انجام شده توسط پتری در مصر، کلدوی در بابل، شلیمان در حوزه دریای اژه و پیت ریورز در انگلستان به شکل یک کار پیشرو و با رونق در آمد. برای بیشتر این پیشگامان (به استثنای شلیمان ثروتمند، علاقه‌مند اما کذاب) این کار دیگر شکار گنجینه به شمار نمی‌رفت بلکه تحقیقاتی برای به دست آوردن اطلاعات و پاسخ دادن به یک سلسله از پرسش‌ها بود، اگر چه برخی از این کارها را می‌توان سرقت شبه‌علمی اشیا و مدارک و اطلاعات گذشتگان نامید و حتی برخی از این افراد را نمی‌توان در سنخ باستان‌شناسان نام برد اما توجه دقیق به زمان نیز در اینجا بسیار مهم است. تعریف باستان‌شناسی قرن نوزدهم با تعریف آن در قرن 21 تفاوت زیادی دارد. در حقیقت در اواخر سده هجدهم باستان‌شناسی نوعی جمع‌آوری اشیا، پر کردن موزه‌ها، فروش اشیا به علاقه‌مندان کلکسیون و به نوعی غارت آثار باستانی، صرف نظر از موقعیت جغرافیایی محل پیدا شده، خاور میانه، اروپا، خاور دور یا آمریکای لاتین بوده است، اما باستان‌شناسی قرن 21 ترکیبی از علوم گوناگون و از جمله انسان‌شناسی با باستان‌شناسی است.

تولد علم باستان‌شناسی

در طول سده بیستم به خاطر کوشش‌های انجام شده توسط بعضی از شخصیت‌های مهم علمی در انگلستان، هندوستان، خاورمیانه، آمریکا و فرانسه، باستان‌شناسی به فعالیت علمی عظیمی تبدیل شد که به همراه و کمک سایر علوم میان‌رشته‌ای موفق به انجام پژوهش‌های مهمی در تعداد بی‌شماری از محوطه‌های باستانی شد که رشته‌های علمی گوناگونی، از مطالعات ژئوفیزیک و تفسیر عکس‌های هوایی گرفته تا مطالعات جانورشناسان، گیاه‌شناسان، شیمی‌دانان، زیست‌شناسان و مجموعه دیگری از کار دانشمندی را که می‌توانسته‌اند اطلاعاتی درباره مواد باستانی و رسوبات موجود در زمین‌های باستانی به دست دهند را در بر گرفت.

در این زمان دو خط فکری کلی در پژوهش‌های باستانی‌شناسی وجود داشته است: اولی، معتقد به کندتر کردن جریان‌های کاوش و حفاری بوده و بر این اعتقاد بوده که برای تشخیص لایه‌های باستانی و به جای استفاده از کلنگ و تبر یا حتی دینامیت (!) هر لایه باستانی می‌باید با دقت بسیار تمیز، تراشیده یا با استفاده از ابزاری چون قلم مو پیرایش شود و تمام مواد موجود در لایه‌های باستانی به دقت الک شوند تا هیچ گونه اطلاعاتی از دست نرود. پژوهشگران پیرو این نظریه صبر و حوصله بسیار زیادی را طی انجام تحقیقات خود نشان داده‌اند و برای مثال در چاله موسوم به گودال استخوان‌ها در آتاپورکا در اسپانیا، دخمه‌ای عمیق در غاری که اسکلت‌های گرانبه‌ای مردم، از حداقل 200000 سال پیش را در گرفته کار می‌کرده‌اند و در حقیقت به نظر می‌رسد که محل قدیمی‌ترین مراسم و آیین تدفین در جهان باشد، کاوشگران در هر ماه تقریباً تنها و حدود 250 سانتی متر مکعب خاک را جابه‌جا می‌کرده‌اند. خط فکری اصلی دومی بر این نظر است که باستان‌شناسان نیاز به جمع‌آوری نمونه‌های زیادی از مواد باستانی ندارند زیرا به خاطر گسترش بسیار زیاد فناوری‌های جدید و آزمایش‌های علمی می‌توان اطلاعات زیادی در مورد هر نمونه به دست آورد. مثلاً در گذشته‌های نه چندان دور یک قطعه سفال می‌توانست در قالب یک شیء و برپایه شکل، جنس و تزئینات آن طبقه بندی شود. اما امروزه با برداشت سرسوزنی نمونه از ماده خام سفال، می‌توان یک قطعه سفالی را شناسایی کرد و به جزئیات ساختاری آن پی برد و با استفاده از روش‌هایی همچون ترمولومینسانس (Thermoluminescence) و سایر روش‌ها تاریخ‌گذاری و جزئی‌ترین مواد موجود روی سطح آن را کشف کرد. به سخن دیگر، همانگونه که باستان‌شناسی رشد می‌کند، قادر است با انجام کارهای تخریبی کمتری اطلاعات بیشتری را به دست دهد.

باستان‌شناسی در ایران

اما در ایران و در آغاز مطالعات باستان‌شناسی در اروپا که همزمان با اوج عقب‌ماندگی ایران از دنیای جدید به خاطر تخریب و خرابی موجود در دربار قاجار بود که هر چیزی و مطلبی و مساله‌ای راجع به ایران را تنها با ترازوی درآمد و پول می‌سنجیدند و به این گونه بود که مثلاً در زمان مظفرالدین شاه &#171؛ امتیاز» هر گونه کاوش و حفاری در محوطه‌های باستانی به فرانسویان داده شد و مدرسه لوور کار خود را در ایران آغاز نمود. در زمان ناصرالدین شاه اعتمادالسلطنه در جای جای کتاب‌های خود اشاره به فعالیت‌های گنج‌یابی آن شاه و اعوان و انصار وی می‌کند. اصطلاحاتی چون &#171؛ زمین‌کشی» و &#171؛ طلا شویی» در این زمان بشدت رایج شده بود.

از دوره ناصرالدین شاه به بعد نوشته‌های بسیاری درباره فعالیت‌های ایرانیان و خارجی‌ان در کندن و بردن آثار باستانی که در آن زمان اشیای عتیقه نامیده می‌شده‌اند وجود داشته است تا جایی که حتی پزشک شخصی فرانسوی ناصرالدین شاه نیز امتیاز حفاری و زمین‌کشی در اطراف تهران را دریافت کرد. تنها چند دهه است که باستان‌شناسی در ایران شکل بررسی‌های علمی به خود گرفته است و این را مدیون برخی از باستان‌شناسان ایرانی و بویژه زنده یاد دکتر عزت‌الله نکهبان، دکتر فیروز باقرزاده در زمان پیش از انقلاب و جلیل گلشن بافقی در دوران پس از انقلاب هستیم و متأسفانه جز یکی دو مورد بسیار استثنائی (مثلاً دوره ریاست روانشاد دکتر مسعود

آذرنوش در پژوهشکده باستان‌شناسی) بقیه تجربیات نه تنها با شکست کامل روبه‌رو شده‌اند، بلکه در برخی موارد به انهدام کارهای پیشینیان منجر شده‌اند.

منصور سجادی / جام جم